

TATHMINI YA PAMOJA – SHULE ZA UPILI ZA JIMBO LA MACHAKOS.

Hati ya kuhitimu kisomo cha Sekondari Kenya (K.C.S.E)

102/1

KISWAHILI

KARATASI YA 1

SAA 1 ³/₄

MWONGOZO WA KUSAHIHISHA

SWALI LA LAZIMA

Ripoti iwe na yafuatayo:

- Kichwa : Kilenge mada kwa kuonyesha ni ripoti ya uchunguzi wa jopo hii.
  - Utangulizi : Utangulizi huonyesha aliyeitaka ripoti hii.
    - Wanajopo.
    - Sababu za kutaka ripoti hii itolewe.
    - Malengo ya ripoti.
    - Utaratibu wa kupata habari kama kuhoji wazazi, wanafunzi washirika wengine.
  - Mwili – Ubebe matokeo ya uchunguzi
    - Yaandikwe kwa vichwa vidogo vidogo.
- Mapendekezo** – kamati itoe mapendekezo kulingana na uchunguzi waliofanya.
Hitimisho – Wito wakatibu , sahihi na jina la katibu.

HOJA

- Ukosefu wa soko
- Uandishi wa vitabu vya Kiswahili mara nyingi huamuliwa na mahitaji ya shule
- Kuna wandishi wengi wa vitabu vya kiingereza nchini Kenya kuliko wale wa Kiswahili
- Inadaiwa kuwa wanaoteua vitabu hivyo huchagua majina ya maandishi na wala sio yaliyomo kwenye vitabu.
- Mwandishi wa vitabu vya Kiswahili pia anaweza kuwa na matatizo ya kimaudhui na kifani katika uandishi wake.
- Mfumo wa elimu nchini Kenya hasa katika shule za msingi na za upili haujatilia mkazo somo la utunzi wa kisanaa kwa muda mrefu.
- Nchini Kenya hakujawa na chuo cha uandishi ambacho kingekua na jukumu la kutoa mafunzo kwa maandishi.
- Ukosefu wa marejeleo muhimu ni tatizo kubwa kwa maandishi wa Kiswahili.
- Ukosefu wa vifaa vya uandishi kama vile kompyuta shughuliya uandishi huhitaji muda mrefu ambao mara nyingi maandishi hawapati kwani wengi wao ni walimu shuleni au wahadhiri vyuoni.
- Gharama kubwa kutoka kupokelewa kwa mswada hadi kitabu kinapomfikia msomaji.
- Matatizo ya uuzaji na usambazaji wa vitabu hadi kwa wasomaji. Baadhi ya mashirika ya uchapishaji hayako tayari kuchapisha vitabu vya maandishi chipukizi.

TANBIHI.

- Lazima arejeele uchapishaji wa vitabu vya Kiswahili wala si vitabu kwa jumla.
- Afafanue angalau hoja tatu zinazoonyesha changamoto zinazokabili uchapishaji wa vitabu.
- Ni muhimu mtahiniwa atoe mapendekezo jinsi ya kukabiliana na changamoto hizi kwani ripoti haikamiliki pasi nayo.

BAADHI YA MAPENDEKEZO.

- Wananchi wahamasishwe kuhusu umuhimu wa kusoma na kununua vitabu vya Kiswahili.
- Wananchi waelezwe umuhimu wa lugha ya Kiswahili.
- Waandishi chipukizi watiwe motisha kwa vitabu vyao kuandikwa.
- Kutilia mkazo kwa masomo yanayohusiana na sanaa ya uandishi.
- Kuendelezwa kwa vyuo vinavyofundishwa taaluma ya sanaa na uandishi nchini.
- Taasisi za elimu ziwezwe kuteua vitabu vya wandishi chipukizi kutumiwa kwa masomo.
- Mtahiniwa awe na angalau mapendekezo matatu yaliyoelezwa.

SWALI LA PILI.

Mwanafunzi atunge kisa kinachooana na methali ina maana sawa na: usipoziba ufa utajenga ukuta.

Maana

- ni vizuri kulainisha mambo kabla hayajaaribila

- Kisa kilenge mhusika aliye kosa kurekebisha tabia zake mapema na baadaye anaharibika.
- Mtahiniwa aonyeshe pande zote mbili
- Akionyesha upande mmoja hajajibu.

SWALI LA TATU.

MANUFAA

- Ugatuzi sawa wa rasilimali za nchi.
- Huduma zitakuwa karibu na wananchi.
- Uokoaji wa wakati wanaposhughulika swala flani.
- Wananchi watahusika vilivyo katika mpango wa Majimbo yao.
- Kubuniwa kwa nafasi za kazi
- Ushindani chenya baina ya majimbo.

HASARA

- Ukabila
- Huenda sehemu moja ya jimbo ikabaguliwa

SWALI LA NNE

- ❖ Mtahiniwa aandike kisa kitakachoonyesha majuto baada ya kujipata taabani. Hii iwe baada ya maelekezo kutoka kwa mwalimu mkuu yaliyoambulia patupu.
Au
- ❖ Mwanafunzi aandike kisa kitakachoonyesha furaha baada ya kufuata ushahi wa mwalimu mkuu ushinde wake usababishe furaha isiyo na kifani inayoambatana na kilio (machozi ya furahi)

INSHA

MWONGOZO

Utangulizi

Karatasi hii imedhamiria kutathmini uwezo wa mtahini wa kuwasiliana na msomoji na kuwasilisha ujumbe kimaandishi, akizingatia mada aliyopewa. Mawasiliano haya yatategemea ukwasi wa lugha ya mtahiniwa. Kwa kutegemea maagizo ya swali lenyewe na umahiri wa lugha, ni lazima kutulia mkazo mtindo, mada na uwezo na mtahiniwa kufuata maagizo vilivyo. Mtahini lazima aisome insha yote huku akizingatia sarufi, hijai, hoja, msamiati na mtindo ili aweze kuikadiria kwa kurejelea viwango mbalimbali vilivopendekezwa.

VIWANGO MBALIMBALI

D – (D YA CHINI) MAKI 01 - 02

1. Insha haina mpangilio maalum na haieleweki kwa vyovyote vile.
2. Kujitungia swali tofauti na kulijibu.
3. Kuandika kwa lugha isiyo Kiswahili au kuchanganya Ndimi.
4. Kunakili swali au maswahili na kuyakariri.
5. Kunakili swali au kichwa tu.

D – WASTANI MAKI 04 – 05

1. Mtiririko wa mawazo haupo.
2. Mtahiniwa amepooka kimaudhui.
3. Matumizi ya lugha ni hafifu mno.
4. Kuna makosa mengi ya kila aina.

D+ (D YA JUU) MAKI 04 - 05

1. Insha huwa na makosa mengi ya kila aina, Lakini unaweza kutambua kile ambacho mtahiniwa anajaribu kuwasilisha.
2. Hoja hazikuelezwa kikamilifu / mada haikukazwa vilivyo.
3. Mtahiniwa hana uhakika wa matumizi ya lugha.
4. Mtahiniwa hujirudiarudia.
5. Insha itakayozingatia sura lakini ikose maudhui ikadiriwe hapa.
6. Insha ya urefu wa robo yaani, isiyozidi maneno 174 isipite kiwango hiki.

C- (C YA CHINI) MAKI 06- 07

1. Mtahiniwa ana shida ya kuwasilisha na kutiririsha mawazo yake.
2. Mtahiniwa hana msamiati wa kutosha wala miundo ya sentensi ifaayo.
3. Mtahiniwa anafanya makosa mengi ya sarufi , ya hijai na ya msamiati na insha haieleweki kwa urahisi.

C WASTANI MAKI 08

1. Mtahiniwa anawasilisha ujumbe lakini kwa njia hafifu.
2. Dhana tofauti hazijitokezi wazi.
3. Mtahiniwa hana ubunifu wa kutosha.
4. Mtiririko wa mawazo ni hafifu na hana ufundi wa lugha unaofaa.
5. Amejaribu kuishughulikia mada aliyopewa.
6. Ana shida ya ukifishaji.
7. Anafanya makosa mengi ya sarufi, ya hijai na ya msamiati lakini bado insha inaeleweka.

C+ (C YA JU) MAKI 09- 10

1. Anawasilisha ujumbe vizuri akizingatia mada lakini bado insha inaeleweka.
2. Dhana tofauti zimejitokeza japo kwa njia hafifu.
3. Kuna mtiririko wa mawazo japo hana ufundi wa lugha unaofaa.
4. Misemo na methali zimetumika kwa njia hafifu.
5. Anashida ya ukifishaji.
6. Kuna makosa ya sarufi ya msamiati na hijai yanayoathiri mtiririko wa mawazo.
7. Insha ya kiwango cha nusu, yaani maneno 175- 274 isizidi kiwango hiki.

B – (B YA CHINI) MAKI 11- 12

1. Anawasilisha ujumbe vizuri kwa kueleza hoja tofauti akizingatia mada.
2. Ana mtiririko mzuri wa mawazo.
3. Anatumia mifano michache ya msamiati unaovutia
4. Makosa yanadhihirika / ni kiasi

B (B YA CHINI) MAKI 13

1. Anathahirisha hali ya kuimudu lugha.
2. Mawazo yake yanathahirika akizingatia mada.
3. Anateua na kutumia mifano michache ya msamiati mwafaka.
4. Sanja yake ni mzuri.
5. Makosa ni machache.

B+ (B YA JUU) MAKI 14 - 15

1. Mawazo yake yanadhihirika na anajieleza waziwazi.
2. Anawasilisha ujumbe kwa njia inayovutia na kwa urahisi akizingatia mada.
3. Ana mchanganyiko mzuri wa msamiati unaovutia.
4. Sarufi yake ni nzuri.
5. Ukifishaji wake wa sentensi ni mzuri.
6. Makosa ni machache ya hapa na pale.
7. Insha ya urefu wa robo tatu, yaani maneno 274 – 374, isipite kiwango hiki.

A- (A YA CHINI) MAKI 16- 17

1. Anadhihirisha ukomavu wa lugha.
2. Mawazo yake yanadhihirika na anaishughulikia mada.
3. Ana mtiririko mzuri wa mawazo.
4. Msamiati wake ni mzuri na unavutia.
5. Sarufi yake ni nzuri.
7. Makosa ni machache yasikusudiwa.

A WASTANI MAKI – 18

1. Anawasilisha ujumbe vizuri kulingana na mada.
2. Anajieleza kikamilifu akitumia lugha ya mnato.
3. Anatoa hoja zilizokomaa.
4. Anatumia msamiati wa hali ya juu na unaovutia zaidi.
5. Anatumia miundo tofauti tofauti ya sentensi kiufundi.
6. Makosa ni nadra kupatikana.

A+ (A YA JUU) 19 – 20

1. Mawazo yanadhihirika zaidi na mada imeshughuliwa vilivyo.
2. Anajieleza kikamilifu akitumia lugha ya mnato.
3. Hoja zake zimekomaa na zinashawishi.
4. Msamiati wake ni wa hali ya juu na unavutia zaidi.
5. Sarufi yake ni nzuri zaidi.
6. Anatomia miundo tofauti tofauti ya sentensi, kiufundi.
7. Makosa yote kwa jumla hayazidi matano.

ALAMA ZA KUSAHIHISHA

- = = = Hupigwa chini ya sehemu ambapo kosa la sarufi limetokea kwa mara ya kwanza tu.
_ Hupigwa chini ya sehemu au neno ambapo kosa la hijai limetokeza kwa mara ya kwanza tu.
✓ Hutumiwa kuonyesha hoja inapokamilika pambazoni kushoto.
^ Hutumiwa kuonyesha kuacha kwa neno / maneno.
√ Hutumiwa kuonyesha msamiati bora. Alama hii hutumiwa juu ya neno lenyewe.
X Hutumiwa kuonyesha msamiati usiofaa. Alama hutumiwa juu ya neno lenyewe.

Kila ukurasa uwe na alama ya chini katikati ili kuthibitisha kuwa mtahini ameupitia ukurasa huo.
Baada ya kutoa tuzo, lazima mtahini aandike udhaifu wa mtahiniwa.

Mfano wa kutuza:

Robo Tatu

C 08/20

Udhaifu

Urefu

Maudhui

Hijai

Sarufi

TATHMINI YA PAMOJA – SHULE ZA UPILI ZA JIMBO LA MACHAKOS.*Hati ya Kuhitimu Elimu ya Sekondari Kenya. (K.C.S.E)*

102/3

Kiswahili

MWONGOZO WA KUSAHIHISHA**1. SHAIRI (alama 20)**

- (a) Ugumu wa maisha unaofananishwa na kufungwa kwa waya
- (b) Hakuna mtu wa kumsaidia ila tu watazamaji wanamcheka
- (c) Ukweli wa maisha umekuwa kama ndoto ya uwongo –alitarajia mema lakini umegeuka vitendawili
- (d) Machozi na damu zinamtiririka bila wa kumhurumia na kumpanguza
- (e) Babake ni mmoja wa wanaomcheka kisha anamsisitizia kwa atadondoka tu
- (f) Vitumbo vimechongwa chini yake tayari kumtoboa
- (g) Vichwa vimezuka ardhini –ishara ya wengi waliopitia njia hii gumu ya maisha Alama 4
2. Eleza kwa kutoa mifano miwili miwili jinsi msanii alivyotumia tamathali zifuatavyo: (al.6)
- (a) Jazanda
- (b) Tashihisi
- (c) Taswira
- (a) Jazanda
- i) Vitumbo – Vikwazo katika maisha vinavyolemeza
Wayu – mhusika (binadamu)
- ii) Kichomi –maisha magumu ya kukatisha tama
- iii) Vichwa – Jazanda ya watangulizi wake waliopitia hali hii gumu.
- (b) Tashihisi
- Kichwa kinasema kwa sauti
- Vitumbo vikingoja kumtoboa
- Vichwa vinacheka
- Kichomi kinampata
3. Andika ubeti wa saba kwa lugha tutuni (al 4)
Mzunguzaji anasema kwamba sauti ya baba inamwarifu kwa kusisitiza kuwa hilo ndilo njia na ana nguvu lakini wakati utafika na atadondoka. Anaelezwa asitarajie msaada na sifa. Anaelezwa kuwa watangulizi wake walipita mkondo huo wa maisha.
4. Eleza maana ya mshororo “vichwa vyote hivi vilidondoka katika umbali uo, nawe kudondoka utadondoka” (al 2)
Wengi wamepita matatizo / ugumu huo na huu mkondo wa maisha na ni lazima hayakumbali na kujizatiti. Mwisho ukifika ataondoka.
5. Eleza umbo la shairi hili (al 4)
- Lina beti nane
- Beti zote zina mishororo saba isipokuwa ubeti wa saba
- Mishororo inatofuatiana, mingine mirefu na mingine mifupi.
mfano ubeti 8 mishororo wa mwisho “ kichomi kimenipata na sijaondoka”
- a) Halina mpangilio maalum wa vipandi
- b) Halina mtiririko wa vina.
- 2. a) Mktadha wa dondoo**
- Dondoo hili lapatikana mwishoni mwa riwaya.
  - Ni kauli ya Imani akimsema Amani.
  - Punde baada ya sherehe ya amu yake Amani kuachiliwa huru, Imani anamshajisha Amani kuandika tawasifu yake.
  - Anamrai awasawiri vilivyo wanawake katika tawasifu ile. (alama 4*1=4)
- b) Mbinu za uandishi.**
- Nahau- usiniweke pembeni
  - Tashbihi – kama tanbihi (Alama 2*1=2)
- c) Usawiri wa Wahusika wa kike.**
- Mwandishi ameweka sambamba wahusika hawa.
  - Kuna wale wenye utu- Imani na Zuhura.
  - Kuna wale wasio nao- Lowela, Michelle, na Mashaka.
  - Walezi wema – Imani na Zuhura.
  - Walezi wasio wema ni kama Lowela.

- Waadilifu kama Imani na mama yake.
  - Wasio waadilifu kama Lowela.
  - Wanaowajibika kazini kama imani na mama yake.
  - Wa umri wa makamo kama Dora na Zuhura.
  - Aidha kuna vijana kama Imani, Lowela na Mashaka.
  - Jasiri- Imani na kwa kiwango fulani, Dora.
  - Wengine wanaonekana kuishi kwenye vivuli vya wanaume (Hoja $7*2=14$)
3. **Katika nchi ya Tomoko, uhuru ni ndoto ambayo bado haijatumia. Jadili.**
- Nchi ya Tomoko iliwahi kutawaliwa na waliodhulumu wenyeji – waliyatwaa mashamba yao, wakawakataza kufuga au kupanda mazao yaletayo fedha. Walishurutishwa kuwafanyia walowezi hawa kazi huku wakiishi katika mabanda. Walio mamlakani wanaendelea kuwadhulumu wanyonge.
  - Waafrika walipochukua hatamu za uongozi mambo hayakubadilika . Walio mamlakani wanaendelea kuwadhulumu wanyonge.
  - Mashamba yao yanatwaliwa mfano shamba la Chichiri na Mwinyihatibu.
  - Wanafungwa jela kwa visingizo kama vile Yusuf na Amani.
  - Vyombo vya Dora vinatumiwa kuendeleza matakwa ya watawala.
  - Wanyonge wanafanyizwa kazi za kijungu jiko
  - Lugha ya kikoloni ndiyo inayopendelewa nawatawala hawa weusi.
  - Hawana uhuru wa kujiamulia mambo – Imani anatishwa na askari kwa kutohudhuria sherehe. Wananchi wamejazwa uoga.
  - Ukosefu wa huduma muhimu kama vile matibabu.
  - Uhuru wa kunena haupo mfano Matuko Weye anawekwa seli kwa kauli yake.
  - Ukabila na ukoo unatumiwa katika kugawa nyadhifa na kazi – Nasaba Bora alipewa cheo cha utemi kwa upendeleo.
  - Kitoto Uhuru ni ishara ya uhuru usio kamili , usiotunzwa na waliopewa jukumu la kuutunza. kufa kwake ni ishara ya utovu wa uhuru kamili.
  - Ndoto huenda itatumia baada ya ukombozi wa pili ulioongozwa na Madhubuti na Amani. Madhila yatakomeshwa na haki kudumishwa. (Hoja zozote $10*2=20$)
4. (a) **Muktadha**
- Yalisemwa na mamake Dadavuo Kaole.
  - Alikuwa amweleza Daktari Siki.
  - Walikuwa hospitalini.
  - Hii ni baada ya mama kumpa mtotowe chakula cha mbwa kilichomfanya aendeshe.
- (b) Nidaa – si nyinyi nd’o mjuze wanangu!
Mdokezo----nilikiona afadhali
Lahaja- nd’o
Tasifida- wanangu!
- (c) Uongozi mbaya
- Migomo ya wafanyikazi.
  - Ukosefu wa vifaa muhimu vya kufanyia kazi.
  - Umaskini.
  - Udikteta.
  - Ukosefu wa dawa.
  - Mapuuza.
  - Propaganda.
5. a) Msemaji ni Diwani III ✓ na alikuwa akimwambia Daktari Siki ✓ nyumbani kwa Diwani III ✓ alipomtembelea kutaka kujua hali ya mji wa Cheneo. Binamu yake Siki aliyelitwa Susi ambaye alikuwa Meya hakutaka kuelewa hali ya watu. Daktari alikuwa anataka Diwani III azungumze na Meya kuhusu ukosefu wa dawa hospitalini ✓
(asipotaja msemaji sufuri) (alama 4)
- b) Ukipanda pojo huwezi kuvuna kunazi. Kauli hii ina maana kwamba unapofanya jambo baya kimakosa hutarajii kupata mazuri baadaye. Watu walimchagua Meya ambaye alijaa ubinafsi, mwenye tama na katili. Meya huyo anawanyanyasa watu na kuwatesa . Alikataa kushughulikia maslahi ya wafanyakazi wa baraza la mji, kwa kuwa walichagua mtu asiyefaa isingewezezana kutarajia mema yoyote kutoka kwake.
(Hoja zozote tatu, alama 6)

- c) Kuna matendo mengi ya kuonyesha kuwa watu wa Cheneo walipanda pojo na kuvuna pojo si kunazi. Walichagua viongozi wabaya, waovu na hatima yake walivuna machungu ya uongozi mbaya. Meya alitoa kauli zozote kuwafurahisha watu Lakini hakutekeleza aliyoyasema. Alisema kuwa dawa zilikuwa njiani na zingefika baada ya siku tatu jambo ambalo halikuwa kweli. Hili ni tendo linaloonyesha uongozi mbaya. Alikuwa kinara wa baraza la mji na alikuwa na mamlaka ya kuamua mgao wa ardhi ya ummma. Alitumia nafasi hiyo vibaya kwa kunyakua vipande vinane vya ardhi na kumgawia rafiki ya Bili vine. Meya alitoa kandarasi kwa njia isiyofaa na aliposhitakiwa na mwanakandarasi wa zamani aliyepewa mkataba kisheria, Bili alimshawishi Meya kushirikiana na mwanakandarasi huyo ili kujipatia fidia kutoka katika baraza la mji na kisha wao kupata mgao wao. Meya alishirikiana na Bili, Diwani I na II kuuza fimbo ya Meya. Wafanyakazi waliogoma wakidai haki zao za; nyongeza ya mishahara, gharama kuwa ghali maishani, ukosefu wa dawa na mengineyo, walifurushwa vibaya na askari kwa amri ya Meya. Mji unachafuka na viongozi wa baraza chini ya Meya hawakujali kulishughulikia hilo.

d) Takriri -panda, vuna

Methali – mtu huvuna alichopanda.

(Akataja ½, mifano ½)

DAMU NYEUSI

- a) Ni maneno ya msimulizi. Anawaza haya baada ya kushindwa kumtoa ushamba mkewe. Ni baada ya kujipa moyo tena wa kutaka kumtoa kinyangaa. Aziza kwa kutaka kujua sababu yake kutovaa viatu nyumbani kwake. Hofu yake sasa ni kuwa hakutaka waliojifunga kuja kumtazama mke wangu namna alivyojirekebisha waondoke na zawadi za vichekesho. (al.4)

b)

Msimulizi	Aziza
- Ni mbaguzi ambaye aliamini watu wa daraja la chini hawakupaswa kuchangamana na watu wa daraja la juu.	- Hana ubaguzi na alichangamana na kila mtu
- Anaathirika na tamaduni za kigeni na kupuuza tamaduni asilia	- Ni mwanajadi ambaye hataki kuathiriwa na usasa. Angali anang'ang'ana mambo ya jadi kama vile kutembea bila viatu.
- Anaathirika na elimu na utajiri katika familia na kuzidharau kazi zingine hata	- Ni mkulima na mfanyikazi. Hili linadhibitika katika mikono yake ambayo imekoma kutokana na kufanya kazi ngumu.
- Ni msomi na alizaliwa katika familia ya wakwasi	- Alitoka familia ya walala hoi na hakupata elimu yoyote.

(Asipolinganisha mwanafunzi amekosea) (alama 8)

- c) Kuchaguliwa mke. Kijana wa kiume katika jamii alioa kutokana na mke aliyechaguliwa na wazazi wake.
- Wana pia walilazimishwa kuo au kuolewa wakishafika umri wa ndoa.
  - Wanawake kudhunishwa kama vile kudai kuwa ndio wanaohitaji maongozi ya mume na si kinyume chake. (al.6)

d) Mbinu zilizotumika

- Tashbihi
- Balagha

(al.2)

6. Mke wangu

- kuchaguliwa mume
- Waliosoma na kwenda mijini kuchukuliwa kama wajuaji na kuharibika kimaadili.
- Anaonekana kuwa ndiye anayehitaji maongozi ya wanaume na si kinyume chake.
- Mke ndiye anayepaswa kustaarabishwa na mwanamume na si kinyume chake.

Maeko

- Mume amepewa haki ya kumpiga mkewe lakini mke hana ruhusa ya kumpiga mume.
- Mke anafanywa ngoma na pia kutusiwa vibaya.
- Kupigwa kwa wake haichukuliwi hatua yoyote ya kisheria.
- Hana usemi mbele ya mume. Anakesha kumngoja mume asijue anakotoka.
- Ni kiumbe duni mbele ya mwanamume.

Kanda la usufi

- Analaumiwa wana wanapokosa. Mama yake Sela analaumiwa pale Sela anapopata ujauzito.
- Sela anaposhika mimba anafukuzwa shuleni ilhali Masazu hakuathirika.
- Anatwikwa mzigo wa ulezi, mamake Sela ndiye anaonekana ana jukumu la kumlea mjukuu wake japo ni fukara.

- Mzee Butali ,baba yake Sela,anakasirika kuwafukuza mama na bintiye Sela.

Mwana wa Darubini

- Kubakwa na kulazimishwa kufanya mapenzi kinyume na matakwa yake kama vile kananda.
- Kunyang'wa mtoto kama vile kananda
- Kuchaguliwa ume-mwatela kumkabithi bwana mkongo kananda kama mke wake.
- Hana uwezo wa kufanya maamuzi apendavyo.
- Kananda anauzwa baada ya muda kama mtumwa na bwana Mkongo.

Kikaza

- Ni chanzo cha matatizo –Kuvunjwa kwa masharti ya kikazi katika jamii inatokana na Bi.Mtajika kuingilia madaraka ya mumewe na kujifanya kiongozi.
- Wanabaguliwa na kunyimwa nafasi za uongozi.
- Kiumbe aliyenjelewa na kuingilia wajibu usio wake kiasi kwamba akipewa fursa ya kusalimu wanakijiji anachukua saa nzima.
- Ni kiumbe cha kushangaza, kukasirisha na kuudhi. (zozote nne)

1. a Maghani –Ni ushairi ambao hutolewa kwa kalima badala ya kuimbwa.Hushughulikia maswali ya kijamii k.v kazi, maombolezi au siasa kama ilivyo katika nyimbo tofauti na nyimbo maghani hayaimbwi $2 \times 1 = 2$

b. Sifa za maghani

- Ni tungo za kishairi. Hii ina maana kuwa yana sifa za kishairi za kuwa na mapigo ya kimziki
- Husimulia matukio kwa kirefu hasa yanayotambwa.
- Hutungwa papo hapo na kusemwa au kutongelewa Mbele ya hadhira.
- Huweza kutolewa na mtu mmoja au kundi la watu.
- Huwa na majisifu (majigambo)
- Huwa na uigizaji /utendaji
- Hutumia tamadhali za usemi kwa wingi

c.

- Kuandika
- Kunasa sauti – tepurekodi
- Kamera
- Video
- Sinema /filamu
- Akilini

4 x 1 =Alama 4

d.

- Maandalizi- kuhusisha uteuzi wa mada, utambuzi wa malengo yaliyowazi katika mawanda ya utafiti, utambulizi wa mazingira na wakati ufaao na mbinu za ukusanyaji wa data.
- Ukusanyaji wa data yenyewe kwa kuhoji kushuhudia, kurekodi na hata kushirikisha.
- Kurekodi data kwa kuandika kupiga chapa au video
- Kuchunguza data ili kutafsiri na kuandika upya neno kwa neno bila kupotosha maana ya lugha asili
- Kuchambua na kufasili data bila kupotosha maana
- Kuchambua na kufasili data ili kupata matokeo kamili ya utafiti

Hatua za mwanzo 5 x 1 =Alama 5

e.

- Ukosefu wa utafiti madhubuti
- Ukosefu wa walimu waalewa
- Vitabu virejelewa havipo
- Alama kuwa haina manufaa katika kuelimisha watu
- Baadhi ya vipera ni kinyume cha maadili ya kidini
- Vijana wa sasa hawaonei fasihi hii fahari
- Fasihi andishi yaelekea kuzingatiwa mno.

zote 5 =Alama 5

TATHMINI YA PAMOJA – SHULE ZA UPILI ZA JIMBO LA MACHAKOS.*Hati ya kuhitimu kisomo cha sekondari Kenya (K.C.S.E)***102/2****KISWAHILI****KARATASI YA PILI****(LUGHA)****MWONGOZO WA KUSAHIHISHA****1. Majibu ya Ufahamu.**

1. Malengo manane ya nchi **wanachama** wa umoja wa mataifa, ambayo nchi hizi zilikubaliana kujizatiti kufikia mwaka wa 2015. (Alama 2)
2. Maskini ambao kipato chao ni cha chini ya dola moja kwa siku. (Alama 1)
3. i) Inaanzia shule ya chekechea hadi kidato cha nne. (Alama 2)
ii) Ni ya lazima, yaani mtoto sharti ahudhurie masomo. (Alama 1)
4. i) Kutohudhuria kliniki wakati wa kulea mimba.
ii) Huduma kwa wajawazito kuwa mbali sana.
iii) Namna za usafiri kuwa duni.
iv) Kuhudumiwa na 'wakunga' wasiohitimu au hata kujifungua pweke.
v) Ukosefu wa kinga muhimu na lishe bora. (zozote 3 alama 5)
5. Kwa kutumia vyombo vya habari na vituo tamba vilivyo na maafisa wa nyanjani. (Alama 2)
6. Kupunguza kwa asilimia 50 idadi ya watu wanaoshindwa kupata maji safi na salama. (Alama 2)
7. i) 'Hawazai njiti' – Mimba hazitoki. (Alama 1)
ii) 'Vifo vya uzazi' - vifo vinavyotokea wakati kina mama wanajifungua. (Alama 1)

2. NIDHAMU

- (a) Nidhamu (alama 1)
- (b) Umuhimu wa nidhamu:
  - Mwenye nidhamu ni nuru nyumbani hata shuleni.
  - Anakuwa kiongozi wa wote / watu humtegemea
  - Kiatu humpenda.
  - Anajiepusha na shutalma na majanga.
  - Kijumla anastahiwa.
  - Hupata fursa ya kuteuliwa miongoni mwa wengi kwa dhima fulani. (Hoja 6X 1 = alama 6, mtiririko al. 1, jumla alama 7)
- (c) Muhtasari wa aya nne za mwisho.
  - i) Mwadilifu hajipati katika matatizo mengi.
  - ii) Lakini utovu wa nidhamu huanzia ututoni na mtoto huiga tabia za wazazi wake na huendelea shuleni.
  - iii) Utovu wa nidhamu hulipwa kwa adhabu mumu humu / watu wajirekebishe.

Makosa

Sarufi

 $\frac{1}{2} \times 10 = \text{alama 5}$

Hijai

 $\frac{1}{2} \times 6 = \text{alama 3}$

Adhibu kila kosa la sarufi na hijai linapotokea

3. MAJIBU

- a) Kipasuo, hafifu, hutamkwa katika kaakaa laini
- b) "Maliza kazi hii haraka," mwalimu alimwambia mwanafunzi.
- c) Silabi funge huishia kwa konsonanti mfano
Ma-k-ta-ba
- d) U-i
A – wa
- e) Walimu walikuwa wakiwaadhibu wanafunzi wenye hatia

f)

S								
S1				S2				
KN	KT			U	KN	KT		
N	T	T	KN		∅	T	E	E
			N					
Omondi	anaazimia	kuwa	mhasibu	lakini		Hatii bidii masomoni		

g) Wanasafiri kwenda Marekani

h) Naomi atakupikia chai halafu aende kule uwanjani

mahali

nafsi ya pili umoja

i) Riwaya yenye masuala ya kisiasa ni – kirai nomino

Watoto wa kike – kirai husishi

j) Koloni – hutenganisha jina la mhusika na maneno anayoyasema katika tamthilia mfano

Mbuu: Je alifika jana?

Hutanguliza orodha mfano

Mama alinunua mboga : Nyama, nyanya na kitunguu.

Kistari kifupi (-)

Hutenganisha silabi za maneno

Kuonyesha neno linaendelea katika mstari unaofuata baada ya kukosa kutoshea katika mstari

mfano

Ame-

wasili

k) ni- kitenzi kishirikishi kipungufu

Wasiopendwa, wanaposema – vitenzi sabamba

l) Havikubaliki kama sentensi kamili

Hata kikiondolewa maana ya sentensi haipotei.

Hutambulishwa na vitambulishi vya utegemezi kama vile ‘o’ rejeshi

m) Amri

n) Hawala-Hundi / cheki

Katani – mkonge

o) Kitendo hakijatendeka na hakuna uwezekanao.

p) i) Walipewa soda na vile vile chupa

ii) Walipewa soda iliyokuwa kwenye chupa

iii) Walipewa soda iliyokuwa kwenye chupa

q) Jizi hili halikuiba jisu na gombe la jana jike lile

4. ISIMU JAMIL.

a) Kiuchumi – maendeleo na ubunifu wa viwanda yanafanya watu kuhamia mijini .Watu

wanapohamia mijini wanaacha kuzungumza lugha moja na kuanza kuzungumza nyingine kwa ajili ya mawasiliano

b) Uchache wa wazungumzaji – idadi ya watu wanaozungumza lugha fulani inapopungua lugha hiyo inakabiliwa na tisho la kufifia

c) Kutungwa mkono na taasisi balimbali k.v elimu dini na vyombo vya habari hukabiliwa na tisho la kufa

d) Hadhi – lugha ambazo hazina hadhi kuishia kufa

e) Ndoa za mseto – watu wanapo changanyikana kupita ndoa za mseto husababisha lugha zingine kudidima

f) Kuhama kwa watu – kuhama kutoka sehemu moja hadi nyingine luga zao huadhiriwa

g) Sababu za kisiasa

h) Athari za elimu

zozote 6x1

(b) i) Kiswahili kufanywa lugha ya Taifa / rasmi

ii) Katiba ilipitisha Kiswahili kiwe lugha rasmi nchini

iii) Kiswahili kufanywa somo la lazima shule za upili / msingi

iv) Shughuli za lazima bunge kuendelezwa kwa lugha ya kiswahili

v) Vyombo vya mawasiliao kutumia lugha ya Kiswahili

vi) Vitabu vingi kuchapishwa kwa lugha ya Kiswahili

zozote 4 x1